

ЛИНГВОМАДАНИЙ КОМПЕТЕНЦИЯ МАДАНИЯТ ОБРАЗЛАРИНИНГ ИДЕНТИФИКАЦИЯ ВОСИТАСИ СИФАТИДА

Фарход Усмонов

ф.ф.ф.д. (PhD), Андижон давлат университети

Аннотация. Мақолада ўзбек тилидаги миллий-маданий маркерланган турғун ўхшатишлар таҳлил этилган. Ўзбек миллатига хос оламнинг лисоний манзарасида мифологик образларнинг ўрнига баҳо берилган.

Annotation. The article analyzes culturally marked stable comparisons in the Uzbek language. An assessment is given of mythological images in the linguistic picture of the world characteristic of the Uzbek linguistic culture.

Калит сўзлар: антропоцентризм, ўхшатиш, мифология, диний-мифологик тасаввурлар, олам манзараси, фольклор персонажлари, мифологик персонажлар.

Key words: anthropocentrism, similarities, mythology, religious-mythology imagination, worldview, folklore characters, mythological characters.

Оламнинг лисоний манзараси хусусида сўз юритилганда, унинг лингвомаданиятшуносликда марказий тушунчалардан эканлиги, борлиқни идрок этишнинг тилда акс этган, миллатнинг кўп асрлик тажрибалари орқали шаклланган, инсоннинг воқеликка муносабат тарзини белгиловчи, замонда ўзгарувчан, оламнинг илмий манзарасига нисбатан содда миллий ўзига хос шакли¹ эканлиги таъкидланади.

Лингвомаданиятшуносликда маданиятга биринчи навбатда қадриятлар тизими сифатида қаралиб, унинг ўзига хос ифодаловчилари, белгилар системаси орқали гавдаланиши таъкидланади. Дарҳақиқат, маданият нафақат миллий кийим, чиройли одоб-ахлоқ, балки шу маданият вакилларининг мулоқот, юриш-туриш, умуман, ҳаёт кечириш одатлари, қадриятлари, қўйингки, қадам ташлаш тарзи ҳамдир. Шу боис Э.Сепир “маданият” тушунчаси одатда санъат, фан ва дин тушунчалари билан чегараланиши, бу эса мақсадга мувофиқ эмаслигини баён қилади. Зеро, маданият тушунчаси остида муайян миллатнинг эътиқоди ёки ўз фаолиятининг маҳсулидан ҳам кўра унинг шу маҳсулотга муносабати, шу эътиқоднинг ва маҳсулотнинг миллат ҳаётида тутган ўрни назарда тутилмоғи лозим². Демак, миллий маданият ўзининг белгилар тизими – семиосферасига эга. Семиосфера бирликлари – культуремалар тилда ифодасига эга бўлиб, бошқа белгилар системасига ўтади. Яъни, ўз мазмун мундарижасида маданий ахборотни ташувчи тил белгилари лингвокультуремани ташкил этади.

¹ Сабитова З.К. Лингвокультурология. Москва. 2013. –С.53.

² Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. -М., 1993. С.469.

Лингвокултурама атамасини биринчи бўлиб қўллаган В.Воробьев шундай ёзади: сўз референт (денотат) билан боғланади, унга олиб боради, лингвокултурама унинг мазмун мундарижасини тушунтиради. Биринчиси – реалема билан чегараланади, иккинчиси – реалия(ушбу маданиятга алоқаси бўлган барча нарса – Ф.У.)ларнинг ўзига хослиги ва предметлар синфидаги ўрнини ифодалайди³. Унга кўра, лингвокултурама маъносини тўлақонли тушуниш “маъно – культурологик мазмун” тарзидаги доимий алоқа кўринишига эга бўлади⁴. Масалан, сув бўйи халқлари учун “денгиз” сўзи лингвокултурама мақомига эга бўлиши табиий. Тарихи, кундалик турмуш шароити уни доим денгиз билан боғлиб туриши, у билан боғлиқ афсона, одатлар, умуман, асрлар давомида тўпланган билимларнинг жами унинг маданиятига, демакки, миллатнинг онгидаги концептуал манзарага таъсир этади, унинг фольклори, мифологияси, дунёқарашида ўз изини қолдиради.

Миллий-маданий коннотацияни аниқлаш ва уларни тўғри талқин этиш инсоннинг лингвомаданий билимлар захираси билан боғлиқ. Бундай билимлар маданий ахборотни талқин этиш учун зарур интерпретация базаси вазифасини ўтайди. Тил эгасининг ёки тадқиқотчининг лингвомаданий компетенцияси учун шу миллат мифологияси, фольклори, диний ва бадиий матнларини ўзлаштириш пойдевор вазифасини ўтайди.

Турғун ўхшатишлар миллатнинг тафаккуридаги оламнинг лисоний манзарасини яққол намоён этади. Айнан ўхшатиш ушбу халқ миллий аксиологик нигоҳини акс эттиради. Миллат лисоний манзарасидан муқим ўрин олган турғун ўхшатишлардаги эталонлар шу миллат вакиллари учун алоҳида аҳамиятлидир. Қуйида ўзбек тилидаги ўхшатишлар учун образ вазифасини ўтовчи мифологик ва фольклор персонажлари хусусида сўз юритмоқчимиз.

Ўзбек тилида хунук, беўхшов инсонни ифодалаш учун қўлланиладиган алвасти лексемаси “шарқ мифологияси ва хурофий тасаввурларда гўё ҳар хил қиёфада кўринадиган афсонавий маҳлуқ” (Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I. 68. Кейинги ўринларда “ЎТИЛ” тарзида берилади) сифатида таърифланади. “Алвасти одатда оч рангли узун сочларини ёйиб олган бадбашара аёл кўринишида тасаввур қилинган. ...Туркий халқларга мансуб ўзга мифларда алвастининг пешонасида битта кўз бўлганлиги, у ҳам бўлса, тош кўз қизил мисдан эканлиги, шунингдек, қўлларида ўткир тирноқлар бўлганлиги айтилади.”⁵ Алвасти ҳақидаги тасаввурлар тил соҳибларида хунуклик, ёқимсизлик билан боғлиқ ассоциацияларни юзага келтирган. Масалан: У худди, алвастидек хунук бир одамни кўриб қолгандек, бошини бир томонга эгганича,

³ Воробьев В. В. Лингвокультурология. – Москва. 2006. – С.45

⁴ Воробьев В. В. Кўрсатилган манба. – С.45

⁵ Махмараимова Ш. Ўзбек тили теоморфик метаболарининг қисқача концептуал луғати. – Тошкент: Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. – Б.32.

тез юриб, меҳмонхонадан чиқди (О.Ёқубов). Биз айнан шу эталон диний тасаввурлар боғлиқлигини таъкидламоқчи эмасмиз. Аммо унинг мифологик тасаввурлар билан боғлиқлиги ҳақида қатъий фикр юритиш мумкин. Шу ўринда халқнинг мифологик, диний тасаввурлари ҳамда фольклори ўртасида чегара қўйиб бўлмаслигини таъкидлаш жоиз.

Ўзбек тилида бақувватлик, забардастлик образлари сифатида дев, алп Рустам, Алпомиш, Фарҳод каби мифологик ва бадий персонажлар қўлланилади: Дев – зардуштийликда ёвузликнинг асосий тимсоли; туркий ва форс-тожик халқлари мифологиясида ёвузлик тимсоли. У даҳшатли, зулм ва зўрлик, қонхўрлик ёки ёвуз кучларнинг иродасига бўйсунувчи баҳайбат махлук сифатида намоён бўлади, «Гулнор пари», «Юнус пари», «Мисқол пари» каби дostonларда қаср, боғ ва ҳ.к. соҳибининг амрига итоат этиб, париларни кўриқлайди (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Кейинги ўриларда “ЎЗМЭ” тарзида берилади). Алп – ўзбек халқ дostonларида ғайритабий куч-қудрати, мардлиги, жасорати ва ақл-фаросати билан ажралиб турадиган қаҳрамон сифати (ЎЗМЭ). Алпомиш – шу номдаги ўзбек халқ қаҳрамонлик дostonининг ўз ёри учун, ўз юрти учун курашган забардаст, бақувват “Юсуф талъатли, Рустам келбатли” қаҳрамони. Рустам – Ўрта Шарқ халқлари оғзаки ва ёзма адабиётидаги анъанавий образ; мардлик, паҳлавонлик ҳақидаги мифологик тушунча ва эпик идеалнинг рамзий ифодаси (ЎЗМЭ). Фарҳод – қадимги мифология ва фольклорда тоғ қаҳрамони сифатида тасвирланган; ривоятларда афсонавий кучлардан ҳам юқори қўйилган образ. Фарҳоднинг мукамал эпик образини Навоий яратган (ЎЗМЭ).

Мисолларга эътибор беринг: Кўз ўнгига кўк оти келди. У **девдай** бақувват эди (Э.Аъзам); - Амирзодамизга кўз тегмасин, **алплардай** зўр қомати бор– -деб қўйишарди (П.Қодиров); **Алпомишдай** келбатидан гапирмай, Ўн саккиз ёшга ҳам кириб ё кирмай...(М.Юсуф); Таъбир жоиз бўлса, бу ерда **Фарҳоддек** жасур, келбатли, тоғни талқон қиладиган йигитлар ишлайди (“Учқудук” газетаси).

Хунук қиёфа ялмоғиз, ажина, асроил каби мифологик образлар воситасида ифодалаб, кучли салбий муносабатни кўрсатади:

Бад ниятни минг бадиият билан ифодаласанг ҳам, худди гўзал либос кийган **ялмоғиз кампирдай** хунуклигича қолади (Д.Ражаб). **Ажинадек** қийшайиб тушган шу бир парча суратни деб беш минг сўмлик китобни нобуд қилди-я (Х.Тўхтабоев). Ўшанда у кўзимга **асроилдек** кўриниб, бўғибгина ўлдиргим келгани рост (Э.Аъзам). Асроил эталони, шунингдек, қийноққа солиш, жонини олишни ифодалаш учун ҳам қўлланади: - Сиз мисоли Асроилсиз, хоним, ҳар чошгоҳда жонимни олгани келасиз (М.М.Дўст).

Кўрқинчли овоз чиқариш ёки ютиб юбориш ҳаракатларининг образли ифодасига айланган аждарҳо, юҳо эталонлари ҳам мифологик илдизларга эга.

Аждар(хо) – турли халқлар оғзаки ижодида қанотли, оғзидан ўт пуркайдиган икки ва ундан ортиқ бошли афсонавий илон образи (ЎЗМЭ). Юхо – барча жониворларни аралаш еб, ютиб юборадиган афсонавий махлуқ (ЎТИЛ V. 98). Масалан: Қора кечаларнинг қора қўйнида Қора **аждар** каби пишқирган Аму (Ғ.Ғулом). Яхшиям, чекланган инсонда имкон, Барча истакка ҳам етавермас қўл. Йўқса, кўзи очлар **юҳодай** ишон, Ямлаб ютар эди дунёни буткул (Ж.Исмоилов).

Малика лексемаси аёл подшоҳ ёки подшоҳ оиласига мансуб аёл маъносини беради. Ўзбек фольклорида қаҳрамони гўзаллик, мардлик, вафодорлик хислатларини ўзида мужассамлаштирган “Маликаи Ҳуснобод” “Маликаи Хубон”, “Маликаи Жаҳон” каби эртақлар бўлиб, уларда, албатта, маликанинг хусни ва зукколиги тасвирланади. Қўйидаги мисолда гўзал аёл маликага ўхшатилади: Дунё яғонаси бўлган **маликадай** қамарсиймо ўзининг монанди йўқ гўзаллиги, нодир ақлу фаросати ила тақдир томонидан шундай сийловга муносиб кўрилдими? (М.Али)

Ўзбек лингвомаданиятида ўлмаслик, оловда куймаслик хусусиятларини ифодалаш учун самандардек ўхшатиши қўлланади. У мифологик персонажлардан яғона ирреал хусусиятни ифодаловчи ирреал эталондир: **Самандардек** қайта туғилдим?! Узун бўйли йиллар оралаб (У.Ҳамдам); Яхшиям боқийдир дилбар шеърият, **Самандар мисоли** ўлим билмас жон (А.Орипов). Самандар – афсонага кўра, гўё ўт ичида туғиладиган ва ўтда яшайдиган махлуқ (ЎТИЛ III. 434).

Жуда озғин инсон ёки сассиз ҳаракатни образли ифодалаш учун эса арвоҳдек эталони қўлланади: **Оч арвоҳдай** озғин ва новча бу одам тоғларнинг тошларигача кўриқларди (Н.Норқобилов). Арвоҳ – (арабча “руҳ” сўзининг кўплиги, руҳлар) диний тасаввурларга кўра, фақат одам тириклигида, ҳаётида у билан бўладиган, вафотидан кейин танидан чиқиб, абадий мавжуд бўладиган ғайримоддий асос (ЎТИЛ I.94) бўлиб, унинг луғат дефинициясида озғинликка боғлиқ нуқтани топиш мушкул туюлади. Аммо бунда ўхшатиш когнитив даражада кечиб, номоддийлик, енгиллик, демакки, том маънода кўримсизлик унга озғинлик билан қиёсланиш имкониятини берган. Худди шу хусусиятлар сассиз ҳаракат ифодасига айланиш имконини беради: У изимдан арвоҳдай сассиз-шарпасиз эргашиб келарди (Н.Эшонқул).

Ҳотам, Ҳотами той – Ямандаги Той қабиласи бошлиғи, машҳур лашкарбоши, шоир. Ўз саҳийлиги билан Арабистон ва Шарқ халқлари орасида шуҳрат қозонган. Шарқ, жумладан, ўзбек адабиётида саҳийлик образи сифатида Ҳотамтой антропоними қўлланади⁶: Эй, менинг жонкуяр, мард она халқим, Ҳотамдек саҳийсан, Ҳотамдек саҳий! (Н.Орзиқулов)

⁶ Худойберганаева Д., Анданиёзова Д. Ўзбек тили поэтонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: “Turon zamin ziyo”. 2016. – Б. 126.

Алоҳида қайд этиш керакки, ўзбек тилидаги ўхшатиш эталонларидаги мифологик персонажлардан антропонимлар фақат ижобий коннотацияларга эга. Буни қадимги даврлардан бери инсонларнинг афсонавий қахрамонларни ғайритабиий куч эгаси сифатида тасаввур этишлари, ҳатто уларга сиғинишлари (масалан, юнон илоҳлари) ҳам кенг тарқалганлиги билан изоҳлаш мумкин. Эътиборлиси, эзгуликлар “инсон” (Рустам, Алпомиш, Фарҳод, Ҳотамтой)нинг; ёмонлик эса кўпроқ “инсон эмас”(жин, аждарҳо, Яъжуж-маъжуж, шайтон, ялмоғиз, алвасти, юҳо, азроил ёки ит)нинг машғулоти эканлиги ўзбек миллатининг дунёқарашининг яна бир ўзига хос хусусияти сифатида кўзга ташланади.

Ўзбек тилида сира топилмайдиган, ёки ғоят кам учрайдиган нарсанинг образли ифодаси бўлган анқонинг уруғи ўхшатиш эталонини мифологик персонажлар сирасига киритиш мумкин. Зеро, анқо – оти бор, ўзи йўқ афсонавий қуш. Гўё Қоф тоғида қушларнинг подшоҳи бўлиб яшар эмиш (ЎТИЛ I. 89). У инсонлар кўзига кўринмайди, қаноти, пати олтин, кумуш ва б.дан деб таърифланади. Халқимиз орасида а. бахт, толе, давлат қуши, кимга сояси тушса, ўша бахтли бўлади деган фикр мавжуд. Такчил, камёб нарсалар ҳақидаги "анқонинг уруғи" деган ибора шундан олинган⁷. Масалан: Бироқ онаси на ул-бул еб олгани, на оёғининг увишиғини ёзгани чиқарди. Худди сал чалғиса, ўша **анқонинг уруғидек** одам келадию кетиб қоладигандек хавотирланарди (Н.Жўраев).

Ўзбек лингвомаданиятида бировнинг ортидан эргашишни, изғишни ифодаловчи образ сифатида Алаканинг итидек ўхшатиши турғунлашган. Масалан: Ҳаётингиз ҳам чиройли кўриниш олиб бошлайди. Олдинги чиройлисига **алаканинг итидек** чопган пайтингиздагидан яхши бўлади (Б.Аҳмедов). Ушбу ўхшатишнинг моҳиятини англаб этиш учун ўзбек адабиёти ёрдам беради. Алаканинг ити, аслида, “Ҳулағунинг ити” бўлиб, бу ҳақида Мирмуҳсин ўзининг “Мамлуклар” ҳикоясида шундай дейди: “Ҳулағунинг итидек” деган мақол ўзбеклар ичида тарқалган, бунга сабаб Чингизнинг саркардаси Ҳулагу нўён аслида сакбон бўлгани, ўз итига ҳар куни бир қўй сўйиб, едиришини одамлар биларди...”

Кўринадики, ўхшатишларда қўлланган образларни идентификация қилиш ва уларни адекват интерпретация қилиш учун лингвомаданий компетенция эгаси бўлмоқ лозим. Юқорида таҳлил этилган ўхшатишларда қўлланган образлар таҳлили эса ушбу компетенция шаклланиши учун мифологик, диний ва фольклор материаллари билан танишлик тақозо этилишини исботлайди.

⁷ <https://hadis.uz/term/37>

Адабиётлар:

1. Сабитова З.К. Лингвокультурология. – Москва. 2013. – 528 с.
2. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. – 656 с.
3. Воробьев В. В. Лингвокультурология. – Москва. 2006. – С.45
4. Махмараимова Ш. Ўзбек тили теоморфик метафораларининг қисқача концептуал луғати. – Тошкент: Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. – Б.32.
5. Худойберганова Д., Анданиёзова Д. Ўзбек тили поэтонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: “Turon zamin ziyo”. 2016. – Б. 126.
6. <https://hadis.uz/term/37>